

Bouwfragmenten

Belangrijke bouwfragmenten zouden bij voorkeur behouden moeten worden in of bij het monument zelf. In een museale collectie is ook mogelijk. En eventueel worden ze geplaatst in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In deze brochure gaat de Rijksdienst aan de hand van veel voorbeelden dieper in op het behoud van bouwfragmenten, die als onvervangbare bron informatie bevatten die een kopie nooit kan geven.

INLEIDING

Bij restauraties van architectuur staat behoud van authentiek materiaal voorop. Het is de onvervangbare bron voor wie de geschiedenis van de architectuur en van het bouwen wil kennen. Behoud betekent echter niet altijd dat alle onderdelen van een gebouw op hun originele plaats kunnen blijven. Zulen, kapitelen, architraven, frontons of ander bouwbeeldhouwwerk zijn vaak aangetast en zouden zonder verdere bescherming door voortschrijdende slijtage definitief verloren gaan. En daarmee zou uiteraard het gebouw ook in belangrijke mate zijn cultuurhistorische waarde verliezen.

Dikwijls echter is de architectuurhistorische waarde van het originele materiaal dat bij restauraties moet worden vervangen dermate groot, dat naar een andere vorm van behoud van dit culturele erfgoed moet worden gezocht. Het is niet alleen een vast aandachtspunt bij toekomstige restauraties, waar te verwachten valt dat belangrijke bouwfragmenten zullen vrijkomen. De zorg geldt ook voor talloze onderdelen die al na eerdere restauraties zijn gevonden of overgebleven en die tot nu toe veelal nog geen bescherming genieten.

Daarnaast geldt diezelfde zorg ook voor belangrijke restanten van gesloopte gebouwen of gebouwen die door calamiteiten zoals oorlogen zijn vernietigd en waarvan inmiddels de architectuurhistorische waarde onbetwist is.

Museum De Bouwloods is het 'musée lapidaire' van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, en een geslaagd voorbeeld van behoud en bescherming van bouwfragmenten in de buurt van het oorspronkelijke monument (foto 2006)

De oorspronkelijke beelden van het veertiende-eeuwse raadhuis van Kampen vormen een uniek onderdeel van de IJsselgotiek en staan nu opgesteld in de Koornmarktspoort in Kampen. Van de baldakijnen zijn geen fragmenten bewaard gebleven (foto 1984)

In 1949 zijn er nieuwe beelden van J. Poet op het raadhuis van Kampen geplaatst (foto 1949)

Dit fragment van het originele fronton van het achttiende-eeuwse Paleis Lange Voorhout in Den Haag is uit de container gered en in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geplaatst (foto Adriaan van Rossem, 2003)

BEWAARPLAATS

Monumentenzorg betreft dus ook zorg voor behoud van belangrijke bouwfragmenten. De voorkeur gaat uit naar behoud in of bij het monument zelf. Uiteraard is daarover overleg nodig met de eigenaar van het monument, waarbij soms ook conserveringsvoorwaarden moeten worden gesteld. Zo dient een fragment naar burgerlijk recht als bestanddeel van het monument te kunnen worden aangemerkt wil het onder de wettelijke bescherming blijven vallen, of dient in de vergunningvoorwaarden duidelijk afgesproken te worden wie verantwoordelijk zal zijn voor het originele fragment.

Is die vorm van behoud echter niet wenselijk, dan wordt voor de huisvesting van het fragment gezocht naar een museale collectie. In de negentiende eeuw namen de musea nog vaak bouwfragmenten in hun verzameling op. Tegenwoordig gebeurt dat helaas eigenlijk alleen nog maar bij uitzondering, wanneer het bijvoorbeeld om beeldhouwwerk of gebrandschilderde ramen gaat van zeer hoge kwaliteit. Blijkt nu ook opname in een museum niet mogelijk, dan worden belangrijke bouwfragmenten geplaatst in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZORG VOOR BEHOUD BIJ RESTAURATIES

Een exemplarisch en geslaagd voorbeeld van behoud van bouwfragmenten in de buurt van het oorspronkelijke monument is de zogeheten Bouwloods bij de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. Het is een speciaal voor dit doel naast de kathedraal gebouwd museum. Het bevat het restauratiearchief en biedt een onderkomen aan alle bewaard gebleven authentieke bouwfragmenten. Daaronder bevinden zich ongeveer veertig door het Rijk in bruikleen gegeven objecten, die door architect Pierre Cuypers aan het einde van de negentiende eeuw voor het Rijksmuseum waren verworven, en een selectie van negentiende- en twintigste-eeuwse kopieën die inmiddels al weer van de kathedraal zijn afgehaald en zijn vervangen. De omvang van de collectie rechtvaardigt de bouw van dit *musée lapidaire*, al is de totstandkoming ervan beslist niet vanzelfsprekend geweest. Op deze schaal vormt het in Nederland nog steeds een uitzondering. Hooguit werden eerder wel eens incidenteel fragmenten bij een gebouw opgesteld, zoals de beelden aan de buitenzijde van de middeleeuwse raadhuisen van Kampen en Veere, die museaal in een nabijgelegen monument zijn ondergebracht, en de renaissance-zwikkullingen van het Huis van Maarten van Rossum in Zaltbommel uit ongeveer 1535.

Ten dele gered

Helaas gaat het ook wel eens mis en blijkt de zorg voor behoud van origineel materiaal nog niet te behoren tot de standaardprocedure bij restauraties. Zo werd in 1996 het fronton van het door Pieter Post ontworpen stadhuis in Maastricht uit 1664 bij een restauratie gekopieerd, waarbij het origineel verloren is gegaan. In een soortgelijke situatie konden fragmenten van een ander fronton, van Paleis Lange Voorhout in Den Haag door P. de Swart uit 1764, gelukkig

net op tijd worden gered. Zij het wel nadat ter plekke een afgietsel was geplaatst en het origineel – dat nergens anders in Den Haag bleek te kunnen worden ondergebracht – al deels in een container was beland.

In andere gevallen is slechts een deel bewaard gebleven van een grotere hoeveelheid bouwfragmenten die aanvankelijk gered leken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de restanten van de voorgevel van het door Philips Vingboons ontworpen Huis Huydecoper te Amsterdam, uit 1642. Het werd in 1943 door een Engelse granaat getroffen, waarmee een voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis belangrijk gebouw verloren ging.

Gelukkig bleef de vijftien meter brede, natuurstenen gevel van dit monumentale huis gespaard. Het werd gedocumenteerd en gedemonteerd en de fragmenten werden in de loop der jaren van de ene naar de andere gemeentewerf vervoerd en opgeslagen. In afwachting van een nieuwe bestemming hebben ze daar decennialang gelegen.

Pas in de jaren tachtig, toen een Amsterdamse zakenman het plan opperde voor de herbouw van de gevel, bleek deze niet meer compleet en moest men constateren dat veel fragmenten te sterk waren aangetast om nog voor herbouw te kunnen worden gebruikt, omdat restauratie van zandsteen ongezond en daarom uitgesloten is. Om die reden werden de meest beschadigde zandstenen delen weggegooid.

De plannen voor herbouw van deze gevel zijn vervolgens niet gerealiseerd. Uiteindelijk konden slechts een dertigtal architectonisch verschillende fragmenten worden gered door opname in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NIET MEER TER PLAATSE

In het verleden zijn er ook al particuliere initiatieven geweest om fragmenten veilig te stellen en te verzamelen. Een collectie zonder weerga was die van baron Van den Bogaerde van Terbrugge. Op zijn vijftiende-eeuwse kasteel te Heeswijk bracht hij na 1835 een enorme hoeveelheid fragmenten bijeen, waarvan tientallen in de gevels werden ingemetseld. Hij nam er ook vele op in het interieur, zoals allerlei soorten tegeltableaus in het trappenhuis, fragmenten van gebrandschilderd glas in ramen en deuren, en albasten reliëfs van het hoogaltaar van de Bossche Sint-Janskathedraal in een tot kapel verbouwd koetshuis.

Toen er in de jaren zestig voor werd gekozen om het kasteel terug te restaureren naar de achttiende-eeuwse situatie, waardoor het neogotische uiterlijk verloren ging, zijn helaas tientallen bouwfragmenten uit de gevels verdwenen. Wat er mee is gebeurd is onbekend. Daarmee is een schat aan bouwfragmenten verloren gegaan.

Het streven van landeigenaren om hun kasteel een belangrijker historisch aanzien te geven, of om de anciënniteit tot uiting te laten komen door bouwfragmenten van een gesloopte voorganger weer te gebruiken, stond niet op zichzelf. Het was een wijd verbreid gebruik.

Het nieuwe fronton van het stadhuis van Maastricht van beeldhouwerij Ton Mooy tijdens de opbouw in 1996 (NRC Handelsblad, foto Paul Mellaart, WFA, 1996)

Het originele fronton van de voorgevel van het zeventiende-eeuwse stadhuis van Maastricht staat hier nog opgesteld bij Beeldhouwerij en restauratie-atelier Ton Mooy in Amersfoort. Maar na te zijn gekopieerd is het weggegooid (foto auteur, 1996)

De stedenmaagd van Maastricht voor en na 1996 (foto's auteur)

De huidige verblijfplaats van dit plafond in het negentiende-eeuwse Engelse kasteel Goodrich Court te Herefordshire is onbekend. Het is oorspronkelijk afkomstig uit een omstreeks 1540 gebouw stadspaleisje in Breda (foto uit Clive Wainwright, 'The Romantic Interior: The British Collector at Home 1750-1850', New Haven/Londen, 1989)

Bouwfragmenten van het in 1810 gesloopte Kasteel Buren zijn in 1899 toegepast in een monument (foto 1938)

Het nieuwe monument voor Kasteel Buren uit 1972 bevat nog slechts enkele bouwfragmenten (foto 2006)

Een verdwenen plafond

Tot ver in de twintigste eeuw bevond zich in Goodrich Court in Herefordshire een zestiende-eeuws plafond uit Breda. Goodrich Court was een in 1835 in opdracht van Sir Samuel Rush Meyrick in historiserende stijl gebouwde kasteel. Volgens een Engelse gids uit 1845 zou het plafond afkomstig zijn geweest uit het Gouvernement, een klein stadspaleis in Breda. Dat was tussen 1535 en 1550 gebouwd in opdracht van de hofmeester van Karel V en Hendrik III, Gabriel van Biest. Vanaf 1608 fungeerde het als woonverblijf van Justinus van Nassau en vanaf 1680 als residentie van de militaire gouverneurs van de stad. Op stilistische gronden is het plafond hoogstwaarschijnlijk na 1540 te dateren.

Het zal naar Engeland zijn vervoerd na te zijn uitgenomen tijdens de verbouwing van het Gouvernement tot woning voor de gouverneurs van de Koninklijke Militaire Academie. Het plafond is mede daarom interessant, omdat het zo duidelijk laat zien hoe snel men de nieuwe renaissancestijl overnam van het toen nog jonge renaissancepaleis van Hendrik III. Waar het plafond zich nu bevindt, is niet bekend. Toen Goodrich Court in 1960 werd gesloopt, was het plafond al enkele decennia eerder verwijderd.

Roerende kasteelfragmenten

Aan het einde van de negentiende eeuw vond J.H. Heuff op allerlei plaatsen in Buren in Gelderland fragmenten van het in 1810 gesloopte Kasteel Buren. Ze waren voornamelijk afkomstig van de renaissance-arcaden van het kasteel uit 1539, dat waarschijnlijk naar ontwerp van Tommaso Vincidor da Bologna is gebouwd. De arcaden werden gemaakt door Andries de Seron in de bouwloos van het paleis van Hendrik III te Breda. Ook bevonden zich onder de fragmenten delen van twee renaissanceschouwen uit 1540. In 1899 stelde Heuff de fragmenten op als een monument, dat in 1971 op de monumentenlijst werd geplaatst. In 1972 werd er een nieuw monument opgericht. Hierin werden in plaats van de tweehonderd fragmenten nog maar enkele stukken opgenomen. De overige fragmenten – waaronder de architectuurhistorisch uiterst belangrijke fragmenten van de arcaden en de schouwen – zijn naar elders verplaatst. Omdat deze geen deel meer uitmaken van het in 1972 heropgerichte gedenkteken en zijn opgeslagen als losse voorwerpen, zijn zij weer roerend geworden, in gemeentelijk beheer, en vallen ze niet meer onder de bescherming van de Monumentenwet 1988.

HISTORISCHE ONTWIKKELING

Het lijkt er sterk op dat men tot nu toe in het buitenland meer belangstelling voor authentieke bouwfragmenten heeft dan in Nederland. Wie plaatselijke musea in Italië bezoekt, of bijvoorbeeld het gotische Dogenpaleis uit 1424 in Venetië, zal zich niet aan die indruk kunnen onttrekken. In de Dommusea van Florence, Siena of bijvoorbeeld Pisa maken de originele, al dan niet gehavende beelden en bouwonderdelen die bij verscheidene restauraties zijn gekopieerd en vrijgekomen substantieel deel uit van de permanente collectie. Met een vergelijkbare trots staan ook in Duitse en Belgische musea fragmenten opgesteld. Of in Frankrijk, waar de bezoeker van bijvoorbeeld het vijftiende-eeuwse kasteel van Blois – dat in feite een kopie is – zich intensief kan verdiepen in de geschiedenis van het kasteel aan de hand van een bijzonder groot aantal originele bouwresten, die met veel museale zorg in enkele ruimtes op de onderverdieping worden tentoongesteld.

Negentiende eeuw

Toch is de belangstelling voor bouwfragmenten ook in Nederland ooit groter geweest. In de negentiende eeuw werd door sommigen nog in theorie en praktijk het standpunt verdedigd dat bouwfragmenten van onschatbare waarde zijn voor de Nederlandse architectuur- en cultuurgeschiedenis. Al in het begin van de negentiende eeuw begon men museale belangstelling te koesteren voor bouwfragmenten, toen 'oudheden' en met name middeleeuwse voorwerpen in stedelijke verzamelingen bijeen werden gebracht. In de eerste plaats vanwege de historische

waarde en minder vanwege de artistieke kwaliteit. Veelal ging het om voorwerpen die al sinds lang tot het stedelijke bezit behoorden, maar die vaak her en der verspreid waren geraakt. Tegelijk trachtte men stedelijke verzamelingen door acquisitie aan te vullen, zoals in Rotterdam, waar het Historisch Museum der Stad Rotterdam werd gesticht. Of in Utrecht, waar de stedelijke collectie in het stadhuis werd ondergebracht en in 1838 voor het publiek werd opgesteld.

Het is in die traditie dat ook bij de bouw in 1885 van het Rijksmuseum in Amsterdam een belangrijke plaats werd ingeruimd voor bouwfragmenten ten behoeve van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. Het ging met name om een buitenmuseum dat vooral een afspiegeling moest zijn van de Nederlandse zestiende- en vroege zeventiende-eeuwse bouwkunst, de Nederlandse renaissance, die beschouwd werd als de belangrijkste periode van de Nederlandse bouwkunst. De bezoekers en vooral de leerlingen van het kunstonderwijs, konden er voorbeelden van bouwkunst bestuderen aan de hand van bouwfragmenten in de kelder, in de tuin en in Cuypers' zogenaamde fragmentengebouw uit 1898. Ook de grote collectie gipsafgietsels op de overdekte westelijke binnenplaats, als aanvulling op datgene wat men in originele vorm niet kon bemachtigen, diende dit doel.

Met dit beleid zette het Rijksmuseum niet alleen de traditie van stedelijke musea voort, maar sloot het ook aan bij een internationale trend. Al veel eerder, in 1794, had Alexandre Lenoir in Parijs het Musée des Monuments Français opgericht ter bescherming van de in de revolutie vernielde of in zijn tijd nog bedreigde monumenten. Met een vergelijkbaar doel werd in dezelfde stad in 1843 het Musée de Cluny gesticht op basis van de particuliere collectie van Alexandre du Sommerard. En tien jaar later gebeurde dat ook in Duitsland met de stichting van het Germanisches National Museum in Neurenberg. Naast het actief werven van bouwfragmenten nam het Rijksmuseum ook waardevolle bouwfragmenten op, die bij restauratie anders verloren zouden zijn gegaan.

Twintigste eeuw

Al begin jaren twintig van de vorige eeuw keerde in Nederland echter het tij. De interesse voor het verzamelen en beschermen van bouwfragmenten daalde sterk. Debet hieraan waren veranderde opvattingen over de aard van museale collecties, maar vooral veranderde ideeën over restaureren, waarin nog maar weinig aandacht was voor de unieke bronwaarde van de materiële authenticiteit van het monument.

De afdeling in het Rijksmuseum die een zo goed mogelijk beeld moest geven van de nationale architectuurgeschiedenis was wat dat betreft geen lang leven beschoren. De opstelling in de kelder werd al spoedig opgeheven en sommige van de bouwfragmenten in de tuin maakten in 1909 plaats voor de Drucker-uitbouw. Andere raakten inpandig bij uitbreiding van deze vleugel in 1916. Langzamerhand werden vele rond de eeuwwisseling verzamelde bouwfragmenten en interieuronderdelen in bruikleen gegeven aan de lokale musea of teruggebracht naar het gebouw van herkomst, zoals de genoemde fragmenten van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch.

De vermindering van de museale interesse voor bouwfragmenten had ook gevolgen voor de omgang met fragmenten die bij sloop of bij nieuwe restauraties vrijkwamen, wanneer ze door kopieën waren vervangen omdat ze waren aangetast. Zoals bovengenoemde voorbeelden in Maastricht en Den Haag al lieten zien, was ook bij de architecten, die sinds lang een belangrijke stempel drukten op de restauratiepraktijk, de interesse niet groot. Al was ook voorheen de belangstelling voor originele onderdelen tamelijk klein, in de laat-negentiende-eeuwse restauratiepraktijk was het tenminste nog wel gebruik geweest om belangrijke bouwfragmenten aan het Rijksmuseum af te staan.

De geringe twintigste-eeuwse belangstelling voor het originele materiaal heeft alles te maken met het geloof in de mogelijkheid een monument door kopiëren 'in oude luister' te kunnen herstellen. Het kwam bijvoorbeeld voor dat zelfs al tijdens de Beeldenstorm beschadigd beeldhouwwerk in interieurs werd gecompliceerd of gekopieerd.

Er was overigens ook kritiek. Sommigen pleitten al sinds de negentiende eeuw vanuit het

Dit originele bouwsculptuur van het Dogenpaleis te Venetië staat permanent tentoongesteld op de begane grond (foto auteur, 2001)

Op de ondervloer van Kasteel Blois staat de originele bouwsculptuur permanent tentoongesteld (foto auteur, 2004)

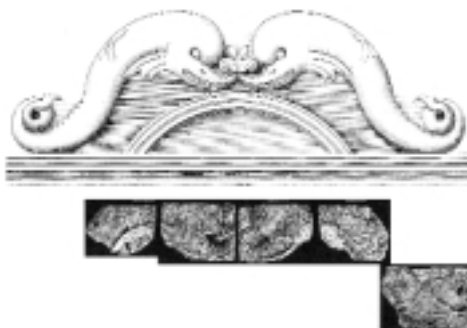
Bouwfragmenten in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam (1877-1885). Situatie voor de tweede Drucker-uitbouw van na 1914 (foto Rijksmuseum)

Een van de drie bewaard gebleven negentiende-eeuwse gietijzeren traceringen van de Sint-Martinuskerk te Doesburg is opgehangen in de toren. Tijdens de restauratie tussen 1959 en 1969 werden deze unieke traceringen vervangen door natuurstenen versies (foto 1993)

Reconstructie door de auteur van de dolfijnen boven de vensters van de eindgevels van de centrale vleugel van het renaissance-paleis van Hendrik III te Breda, uit 1540. De bouwfragmenten bevinden zich in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tekening R. Royaards-ten Holt, 1993)

beseft dat de historische tijd nu eenmaal onomkeerbaar is voor conservering in plaats van kopiëren. Toch werd er bij restauraties veelal weer gekopieerd. En dat ondanks de aanvaarding van beginselverklaringen sinds 1917, waarin in Nederland officiële standpunten zijn vastgelegd en van handvesten met als uitgangspunt 'Behouden gaat voor vernieuwen', zoals monumentenzorger Jan Kalf het destijds verwoordde.

Helaas belemmert ook tegenwoordig dit idee van de gelijkwaardigheid van een replica aan het origineel, of zelfs de opvatting dat ze beter is, te vaak een tijdige bescherming van belangrijke bouwfragmenten, zoals hierboven al uit enkele voorbeelden is gebleken.

BEHOUD EN BESCHERMING NU

Restaureren is en blijft een noodzakelijk kwaad en behoud in situ is, zoals gezegd, niet altijd mogelijk. Bouwbeeldhouwwerk bijvoorbeeld blijkt tegenwoordig steeds vaker te moeten worden vervangen vanwege de versnelde, agressieve invloed van het milieu, slecht onderhoud of een voorheen minder geslaagde restauratie. Veelal wordt nu, in tegenstelling tot enkele decennia geleden, in de eerste plaats bekeken of een onderdeel kan worden geconserveerd of geïmpregneerd. Helaas is dit niet altijd mogelijk en moet er alsnog worden besloten tot het maken van een kopie; hetzij een afgietsel, hetzij een replica, vervaardigd op traditionele, ambachtelijke wijze.

Het uitgangspunt van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om bij restauraties te streven naar behoud van de historische substantie is daarmee echter niet verlaten. Ook als belangrijke onderdelen eenmaal los zijn gemaakt van het gebouw blijft behoud ervan noodzakelijk. Als onvervangbare bron bevatten bouwfragmenten nu eenmaal informatie die een kopie nooit kan geven. Nog afgezien van hun functie als enige toetssteen ter verificatie van de betrouwbaarheid van een kopie, vormen ze het unieke materiaal ter beantwoording van allerlei denkbare, maar ook onvoorspelbare vragen van onderzoekers, zoals inmiddels is gebleken uit de toepassing van recent ontwikkelde materiaaltechnische onderzoeksmethoden voor onder andere datering en herkenning van de afwerking.

Waardstelling van een monument kan leiden tot het verplaatsen van aangetast bouwbeeldhouwwerk dat anders in situ volledig in verval zou raken. Op die gronden werd in 1999 bijvoorbeeld het belangrijke, door Bartholomeus Eggers beeldhouwde, marmeren reliëf in de voorgevel van de Waag in Gouda, voltooid in 1668, uitgenomen, vervangen door een kopie, en naar binnen verplaatst.

DE COLLECTIE VAN DE RIJKSDIENST

Niet alleen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar ook op verscheidene andere plaatsen in Nederland kan men bouwfragmenten aantreffen: in musea en oudheidkamers, bij gemeentelijke diensten monumentenzorg, in particuliere collecties, bij antiquairs en niet in de laatste plaats bij de gebouwen waarvan zij afkomstig zijn. Daarnaast bevinden zich ook fragmenten op gemeentelijke werven en bij bedrijven in tweedehands bouwmaterialen, maar die zijn primair bedoeld voor hergebruik.

Dat laatste geldt nadrukkelijk niet voor de collectie van de Rijksdienst. Die bestaat uit fragmenten met een archeologisch-museale waarde en dus niet uit deuren, schouwen en andere onderdelen waarvan de herkomst vaak onbekend is, behalve dan dat ze bij sloop zijn vrijgekomen.

De collectie bouwfragmenten van de Rijksdienst is een wetenschappelijke studieverzameling. Aan de hand van veelal zeldzaam geworden bouwfragmenten en bouwmaterialen biedt ze inzicht in alle aspecten van de geschiedenis van het bouwen tot het begin van de twintigste eeuw. Dat geldt ook de geschiedenis van de restauratiepraktijk, die bijvoorbeeld weerspiegeld wordt in negentiende-eeuwse fragmenten van de Utrechtse Domkerk, de Sint-Servaas in Maastricht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda.

Onvervangbare bron van kennis

De al genoemde fragmenten van het in 1943 vernielde Huis Huydecoper zijn uiteraard niet de enige die door oorlogsschade zijn vrijgekomen. Een ander voorbeeld betreft de fragmenten van de Sint-Martinuskerk te Kerkdriel in Gelderland. Ze vormen een van de belangrijkste ensembles in de collectie. Het betreft ongeveer tweehonderd bouwfragmenten uit het derde kwart van de vijftiende eeuw, van brokstukken tot en met complete kapitelen en kraagstenen. De Sint-Martinuskerk werd in 1952 na oorlogsschade gesloopt. De sloopvergunning werd destijds verleend op voorwaarde dat de middeleeuwse bouwsculptuur en geprofileerde natuurstenen onderdelen van de kerk eigendom werden van het Rijk, destijds de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, nu het Instituut Collectie Nederland. Die regeling was getroffen in de hoop de fragmenten ooit te kunnen onderbrengen in een architectuurmuseum of een *musée lapidaire*. Aanvankelijk werd de collectie geplaatst bij het Catharijneconvent in Utrecht, maar ze raakte al snel verspreid. Een deel ervan werd zelfs afgestoten en is daarna lange tijd als verloren beschouwd. Pas decennia later herkende men dit deel in de 96 fragmenten in het historische-bouwmaterialedepot van het Gelders Oudheidkundig Contact, waar ze als anoniem lagen opgeslagen.

Nu de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ook de collectie van het Instituut Collectie Nederland heeft overgenomen kan een goed beeld van het ensemble worden gekregen. Zo kon worden ontdekt dat de bouwsculptuur een iconografische samenhang had. Helaas is de Sint-Martinuskerk voorafgaand aan de sloop niet gefotografeerd en is de oorspronkelijke plaats van de afzonderlijke fragmenten niet gedocumenteerd. Daardoor weten we nu niet of het koor bouwsculptuur bevatte en dat is jammer, zeker als men bedenkt dat het beeldhouwwerk van deze kerk – naast dat van de, eveneens tijdens de oorlog zwaar getroffen Sint-Laurenskerk te Rotterdam – het belangrijkste ensemble is van laat-middeleeuwse figuratieve bouwsculptuur in Nederland.

Bij restauratie van de fragmenten bleek bovendien dat veel kapitelen oorspronkelijk een kleur moeten hebben gehad.

Uit onderzoek naar de fragmenten blijkt verder dat de verheffing van Driel tot een zelfstandig decanaat in 1464 de reden kan zijn geweest voor de aanwezigheid van zo'n omvangrijk en kwalitatief hoogstaand decoratieprogramma in steensculptuur en gewelfschilderingen in een kleine plaats als Kerkdriel.

Van onschatbare waarde

Een ander belangrijk ensemble in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt gevormd door een groep van ongeveer tweehonderd renaissance-bouwfragmenten. Ze zijn afkomstig van het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda, uit ongeveer 1540, waar in sinds het begin van de negentiende eeuw de Koninklijke Militaire Academie is gehuisvest. In 1828 waren de fragmenten bij de bouw van de manege van de Academie verwerkt in de fundering. Toen deze in 1962 werd gesloopt zijn de fragmenten teruggevonden en op aandring van de Rijksdienst door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aangekocht van de sloper. In 1988 werden alle fragmenten overgedragen aan de Rijksdienst en gerestaureerd. Ze bleken van onschatbare waarde bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis, het architectonische ontwerp en de stijl van het paleis, dat uitmondde in een van de delen van de Geillustreerde beschrijving-boekenreeks *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*.

Historische bouwmaterialen

Naast architectuurfragmenten en bouwbeeldhouwwerk bevat de studieverzameling ook een collectie historische bouwmaterialen en negentiende-eeuwse industriële producten. Het ontstaan ervan is ten nauwste verbonden met de geschiedenis van de Rijksdienst en de Nederlandse monumentenzorg. Al sinds de jaren dertig van de vorige eeuw en vooral sinds de aanstelling van bouwhistorici begin jaren zestig, streeft de Rijksdienst actief naar een overzicht van met name historische bouwmaterialen. Vanaf 1980 worden er ook grotere hoeveelheden bouwbeeldhouwwerk in de collectie opgenomen.

De gevel van het zeventiende-eeuwse Huis Huydecoper te Amsterdam is gedemonteerd na oorlogsschade in 1943 (tekening uit 'Afbeeldsels der voornaamste gebouwen nyst alle die Philips Vingboons geordineert heeft', Amsterdam, 1648)

Dit Ionische basement met dubbele astragaal, een smal, ringvormig profiel, is een van de weinige fragmenten van de voorgevel van het Huis Huydecoper te Amsterdam dat gered kon worden door het in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op te nemen (foto Adriaan van Rossem, 2004)

LITERATUUR

- Berben, Diewert (2000). *De collectie bouwfragmenten van de voormalige N.H. Sint-Martinuskerk te Kerkdriel* (doctoraalscriptie KUN), Nijmegen.
- Koomen, Arjan de (2005). *Buitenstaanders: rijkscollectie in de open lucht*, Rapport Erfgoedinspectie/Collecties, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag.
- Leeuwen, W. van (1993). Een 'stenen landschap': Cuypers' fragmentengebouw bij het Rijksmuseum. In *Bouwkunst: studies in vriendschap voor Kees Peeters* (pp. 331-343). Amsterdam.
- Peeters, C.J.A.C. & Koldewij, A.M. (1989). Van de eerste 'loedse' tot de laatste loods. In *De Bouwloods van de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (pp. 21-32). 's-Hertogenbosch.
- Wezel, Gerard van (1995). Fragmentenzorg: uit delen gebouwd en in delen weer uiteengevallen. In *Monumenten en oorlogstijd: Jaarboek Monumentenzorg 1995* (pp. 204-226). Zwolle/Zeist.
- Wezel, Gerard van (1997). De Collectie Bouwfragmenten [van de RDMZ]. In *In dienst van het erfgoed: Jaarboek Monumentenzorg 1997* (pp. 318-324). Zwolle/Zeist.
- Wezel, G.W.C. van (1999). *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Zwolle.

De studieverzameling bevat historische bouwmaterialen die betrekking hebben op onder meer het bouwproces en het ambacht, de restauratiepraktijk, constructies en op de versiering van gebouwen. Van al deze onderdelen zijn er goede voorbeelden in de verzameling aanwezig. Van diverse soorten materialen, zoals bakstenen en dakpannen, bestaat er zelfs een vrijwel compleet overzicht van de middeleeuwen tot het begin van de twintigste eeuw.

VERGUNNING EN SUBSIDIE

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg stelt zich tot taak in een vroeg stadium te onderzoeken wanneer en waar er bouwfragmenten om dwingende redenen vrijkomen, zodat er voor demontage eventueel noodzakelijke consolideringsmaatregelen kunnen worden getroffen. Bij voorkeur zal worden geprobeerd om in overleg met de eigenaar en de gemeente te bezien of behoud bij het monument kan worden gerealiseerd. De reden om bouwbeeldhouwerk te vervangen houdt bijvoorbeeld vaak verband met de aantasting door weersinvloeden. Het origineel zal dan ook in veel gevallen niet meer aan de buitenlucht kunnen worden blootgesteld en, indien noodzakelijk onder conserveringsvoorwaarden, in het monument een plaats moeten krijgen.

Om onder de bescherming van het monument te blijven vallen dient het object door een hechte verbinding, bijvoorbeeld vastmetselen, opnieuw tot bestanddeel van het monument te worden gemaakt. Indien behoud ter plekke of in een museum niet mogelijk blijkt, zullen bouwfragmenten in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg worden geplaatst. Bij restauraties, verbouwing of sloop van beschermde monumenten losgekomen of tijdens restauraties ter plekke gevonden bouwfragmenten vallen onder de voorschriften van het vergunningstelsel van de Monumentenwet 1988, artikel 11 en verder. Opslag, beheer en wedertoepassing van waardevolle historische bouwfragmenten kunnen in de aan de monumentenvergunning verbonden voorschriften worden geregeld en zo zelfs worden opgeëist.

INFORMATIE

Voor informatie en advies over dit onderwerp kunt u contact opnemen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg: G.W.C. van Wezel, 030 - 69 83 244, g.vanwezel@monumentenzorg.nl
Voor informatie over de collectie bouwfragmenten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kunt u zich wenden tot: P. Don, 030 - 69 83 374, p.don@monumentenzorg.nl